

Bomen die getuigden van de Oranjes

door Evert Jan van de Kaa

Het Arboretum Oudenbosch wil dit jaar aandacht besteden aan bomen die de relatie van Nederland en de Nederlanders met de Oranjerfamilie symboliseren. Daarvoor werden in het verleden veel soorten gebruikt: oranje-bomen, de Willemslinde, Koningseiken en Wilhelminabomen, om er maar een paar te noemen. In een aantal artikelen zal ik de oranjebomen uit het heden en verleden beschrijven. Ik begin met de botanische Oranjeboom, die we tegenwoordig Sinaasappelboom noemen.

1 De Oranjeboom

Het oranje van de appel, boom en prins

“Upten selven dach gesent Reyster messagier ... om appelen van garnaten ende van aryangen” 1; “Winandus van Campen gereden, om drie appel van garnaten en vier appel van arancen, kosten tsamen 10 guld.” 1

De twee geciteerde teksten werden in de late Middeleeuwen geschreven, tussen 1390-1400 resp. 1417-1421^{1,2}. Ze zijn bij mijn weten de oudste Nederlandstalige teksten over de oranjeappel die bewaard zijn. De oranjeappel en die andere zuidvrucht, de granaatappel, waren toen in Nederland blijkbaar niet alleen bekend maar ook te koop. Oranjerieën^w werden pas eeuwen later ontwikkeld dus waarschijnlijk werden de appels geïmporteerd. Rond 1400 werden beide gewassen in delen van Spanje, Portugal en Italië al eeuwen geteeld. Deze zuidvruchten waren in Kampen^w blijkbaar bekend. Die stad was toen het Rotterdam van Noord-Nederland, er werd onder meer zout aangevoerd uit Portugal en doorverkocht naar de Oostzeelanden.

Uit het citaat hierboven blijkt dat granaat- en oranjeappels destijds ontzettend duur waren, tien gulden^w uit 1450 zouden nu een waarde vertegenwoordigen van meer dan 2000 Euro. Helaas zijn de tekstfragmenten te summier om te achterhalen of Wijnand ze in Kampen ging kopen of juist vanuit Kampen naar b.v. Zwolle reed. Ook is niet duidelijk of ze werden gekocht voor de handel, of als versnapering voor een stinkend rijke smulpaap of als medicijn voor een doodzieke edelman. Het laatste lijkt me het meest waarschijnlijk: zowel granaatappelen als oranjeappelen werden niet alleen beschouwd als appetizer en lekkernij, maar ook als tegengif en als medicijn tegen koorts en maag- en darmziekten³.

“Oranje” stamt van de naam die rond het jaar nul in het tegenwoordige India aan de Oranjeboom werd gegeven. De schrijfwijze daarvan ontwikkelde zich vanuit het Sanskriet (*nārāṅgāb*, ca. 300 na Christus) via o.a. het Arabisch (*nāranj*, ca. 900) en het Spaans/Portugees/Italiaans (*naranjo/laranjo/arancio*, ca. 1000?). Ik denk dat de benaming *Aurantia* die sinds 1555⁶ ook gebruikt wordt als Latijnse naam voor de oranjeboom berust op een contaminatie van *Aurea* en *arancio*: Dodoens³ vermeldt dat de plant in het Latijn vanouds *Aurea malum* werd genoemd, de gouden appel dus. Ook Dodoens' andere vanouds Latijnse benaming, *Malum hespericum*, suggereert een boom met gouden appels: volgens de Griekse mythologie bewaakten de Hesperiden^w, de dochters van de god Hesperus, een tuin met een boom met gouden appels - en zoals we hebben gezien was een oranjeappel in Middeleeuws Nederland zijn gewicht in goud waard. De associatie met goud zou dus heel goed kunnen hebben geleid tot het Oud-Franse *orange* (ca. 1200; de Franse naam voor goud is *or*)^{2,4}.

Hoe dan ook, de langst bewaardgebleven Middel-Nederlandse tekst met het woord oranje staat in een bestellijstje uit 1282, voor laken (fijngeweven wollen stof) met de volgende kleuren: “*roseide araenge ghelewe ende moreide* (lichtrood, oranje, geel en zwart)”². De kleur oranje (licht met golflengtes tussen 620 en 585 nanometer⁴) is dus genoemd naar de oranjeappel en niet andersom.

De stad Orange^w, waarnaar ons vorstenhuis is genoemd, heette in de Romeinse tijd *Arausio*, naar een plaatselijke Keltische god. In 1400 was dat al lang veranderd in Orange. Maar afgezien van de spelling van het woord heeft de naam van het Huis van Oranje van oorsprong dus niets met oranjeboom, -appel of kleur te maken. In een Antwerps liedboek¹ uit 1544, het jaar waarin Willem van Nassau^w het prinsdom Oranje erfde, werd dat gespeld als *Araengien*. Hoewel de schrijfwijze van woorden in het Middel-Nederlands erg variabel was waren de *aanduidingen* voor appel, boom, kleur en prins toen dus al gelijk.

Terwijl de eerste letter *a* in West-Vlaamse dialecten bleef bestaan werd die vanaf ca. 1500 elders in het Nieuw-Nederlands door de *o* vervangen. Zo was al in 1530 De Oranjeboom de naam van een huis aan het Oudkerkhof in Utrecht⁵. Vanaf ongeveer 1600 is “oranje” in Nederland de normale schrijfwijze, daarnaast wordt het alleen soms nog als “orange”¹⁵ gespeld.

De citrusbomen die vóór de Franse tijd (1795) in Nederland werden geteeld

“Die Appelen die onder den naem Citrium van den ouders verstaen worden sijn nu ter tijt dryerhande/ van den welcken dat ierste gheslacht ghebeeten wordt Araengie appel. Tweede Limoenen. Tderde Citroenen. ... Die Araengie appelen sijn ront ... ende hebben dicke scorssen/ van buyten ... als sy rijp sijn/ schoon bruyn geel gbelijck. Sofferaen ... Tmerch es claer ende vol saps dat in veel appelen suer es/ ende in sommighen suet ... In Latijn ... *Malum Anarantium ende Arantium*”.

(uit Dodoens' *Cruydeboeck*, 1554³)

Malus citria cum Malis trium generum.
Araengie Appelboom,

Die Appelen die onder den naem Citrium van den ouders verstaen worden sijn nu ter tijt dryerhande / van den welcken dat ierste gheslacht gheheete wordt Araengie appel. Tweede Limoenen. Tderde Citroenen,

Bovenstaande citaten komen uit de oudste Nederlandstalige verhandeling over citrusbomen. Dodoens onderscheidt daarin oranjeappels, limoenen en citroenen en vermeldt dat ze in Italië, Spanje en delen van Frankrijk groeien. Let wel: de citroenboom (*Citrus medica*) wordt in Nederland nu sukadeboom^w genoemd, de limoen (*C. limon*) citroen^w, en de oranjeboom (*C. aurantium*) sinaasappelboom^w. Opvallend is dat de Adamsappel, de middeleeuwse naam voor de pompelmoes^w (*C. grandis*) ontbreekt. Blijkbaar was die toen in de Nederlanden nog niet bekend. Hij wordt wel genoemd in de in 1555 gepubliceerde bewerking door Matthioli⁶ van het kruidboek van Dioscorides. In 1601 beschrijft Clusius⁷, de eerste directeur van de Leidse Hortus Botanicus^w, de citrussoorten die hij heeft gezien. Hij doet dat deels op basis van de reis die hij in 1564 door Spanje en Portugal maakte, en deels op basis van planten opgekweekt uit zaad dat hij omstreeks 1597 uit Spanje had ontvangen. De Adamsappel is één van die soorten. In 1608 is een Nederlandse vertaling van zijn tekst als bijlage opgenomen in een heruitgave van het kruidboek van Dodoens⁸. In al deze werken, en ook in Bauhins naslagwerk uit 1671⁹ en in Commelins plantenlijst van de Amsterdamse Hortus Medicus uit 1689¹⁰, komen citroenen, limoenen, oranjebomen en pompelmoezen voor, al splitst b.v. Clusius de limoen in twee “soorten” soorten en voegt Commelin de pompelmoes bij de limoen. Al deze auteurs zijn het erover eens dat zowel de oranjeappel als de limoen vele variëteiten hebben, maar terwijl Dodoens en Matthioli het bij die constatering lieten, voorzagen de anderen er een aantal van een naam/omschrijving.

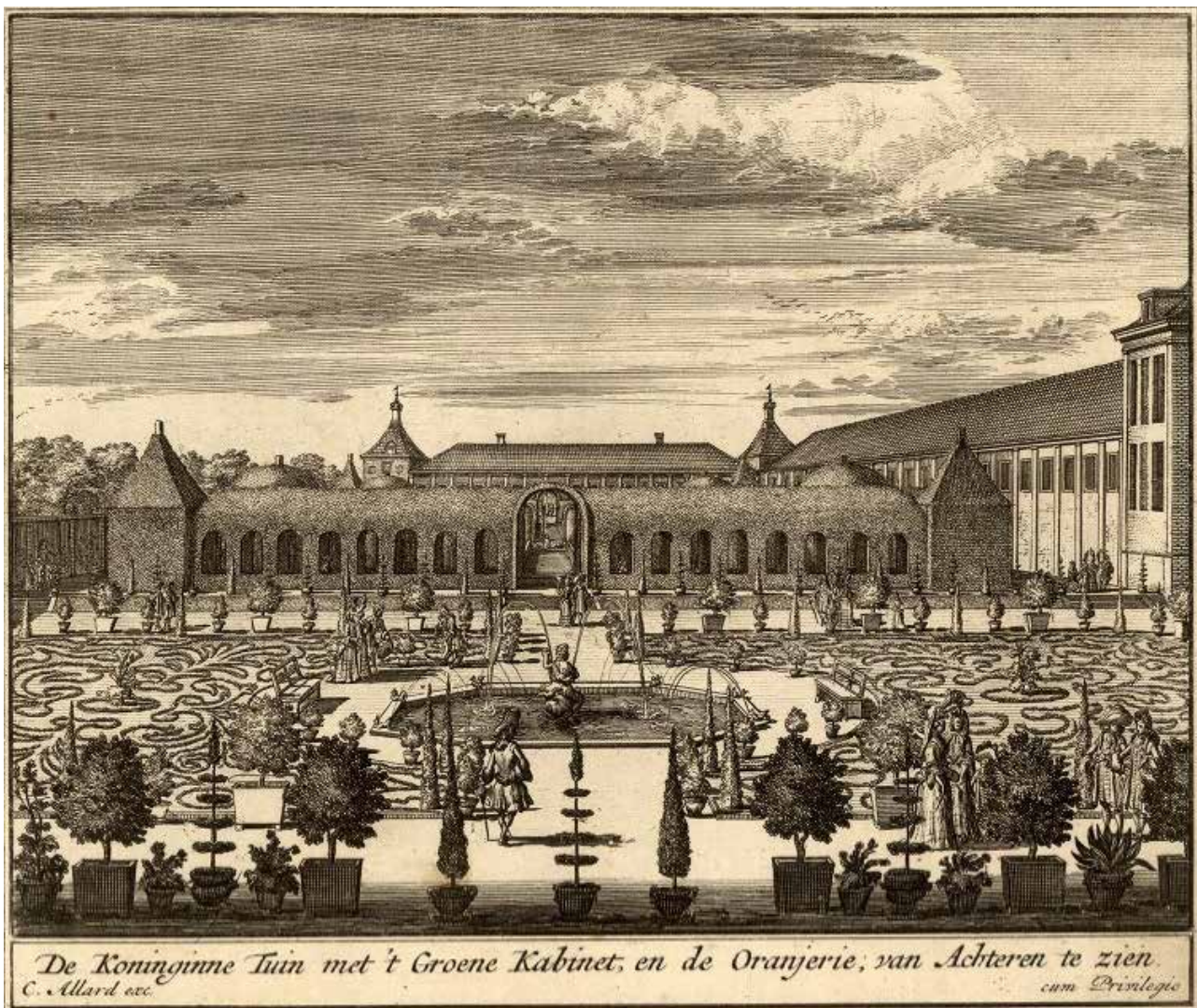
Ook Linnaeus wist dat er veel vormen van de citrus waren. In *Species Plantarum* (1753) bracht hij die onder in twee soorten en vijf variëteiten¹¹: *Citrus Medica*, citroen; *C. M. β Limon*, limoen; *C. Aurantium*, zure oranjeappel; *C. A. β sinensis*, zoete oranjeappel; en *C. A. γ grandis*, pompelmoes. Alle oranjebomen die destijds in Nederland werden geteeld, kunnen worden beschouwd als variëteiten van deze (onder-)soorten. Sinds Linnaeus zijn veel van deze variëteiten als botanische soort benoemd, maar zoals ik in de volgende aflevering zal uitleggen is daarvoor eigenlijk geen goede reden. Een hele andere oranjeboom, de mandarijn, bereikte Europa (Engeland) pas in 1805¹².

Over de teelt van citrusbomen in Nederland en België vermeldde Doedoens: *“Hier te lande worden Araengie appelen gheplant in der cruytlijfhebbers hoven/ maer sy en brenghen gheen vruchten voort/ dan als sy wel bewaert worden van die coude/ ende dan oock noch seer selden”*. Aan de tekening van een sukadeboom met daarop geënte citroen- en oranjeappelbomen is te zien dat deze voortplantingsmethode destijds al bekend was. Maar meestal werden planten uit zaad vermeerderd.

Het telen was natuurlijk een kostbare liefhebberij, oorspronkelijk vooral bedreven rond de zomerverblijven van rijke edelen. Maar vanaf het einde 16de eeuw kunnen in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden^w geleidelijk steeds meer stedelingen zich een buitenplaatsw permitteren. Dat zijn vooral kooplieden die een fortuin hebben verdiend in de handel, voor een deel als welgestelde protestantse immigrant afkomstig uit het Katholieke Frankrijk en de Spaanse Nederlanden. Tegen het midden van de 17de eeuw wordt de teelt ook makkelijker. De bomen worden in grote kuipen geteeld. In plaats van in de provisorische constructies of overdekte galerijen die daarvoor eerder werden gebruikt, overwinteren ze in goed afgesloten, verwarmde galerieën, de zgn. oranjerieën^w. In april-mei worden ze buiten in het zonlicht gezet. Zo wordt b.v. vanaf 1684 door stadhouder Willem III een grote citrus-collectie gerealiseerd op Het Loo¹³.

Dat heeft overigens nog steeds een fantastische collectie, met een aantal exemplaren dat er vanaf het begin bij was (overigens is de collectie van de laat-19de eeuwse Orangerie De Mattemburgh^w in Woensdrecht ook best een bezoek waard). In 1686 en 1688 verschijnen ook de eerste krantenadvertenties¹⁴ waarin door liefhebbers opgebouwde collecties van oranje-, citroen-, limoen- en/of pompelmoesbomen te koop worden aangeboden. In de volgende eeuw komen er steeds meer advertenties¹². Vaak wordt een reeks variëteiten aangeboden, en soms werden daarin ook andere soorten citrus onder oranjebomen gerangschikt. Dat is trouwens ook zo in de 22ste druk (1983) van mijn Flora van Thijsse. Het lijkt me niet zo'n goed idee die daarin te volgen, want dat vergroot alleen maar de naamsverwarring die er toch al bestaat.

Prent van Allard: Dat heeft overigens nog steeds een fantastische collectie met een aantal tuinen en oranjerie van Het Loo, gemaakt tussen 1680 en 1700¹⁴

Arboretum Oudebosch, maart 2014, Oranjeboom met bloemen en appels, rijp en groen.

De Oranjeboom van Arboretum Oudenbosch

Arboretum Oudenbosch heeft een kleine maar fijne collectie citrusbomen: een sukadeboom^w (*C. medica*), mandarijn^w (*C. reticulata*) en sinaasappelboom (*C. sinensis*). Ik heb er op 21 maart 2014 wat foto's van gemaakt. Ze stonden toen nog in de kas, onze winterstalling, en zagen er goed verzorgd en gezond uit. Zoals we gewend (of verwend?) zijn staan er duidelijke naambordjes bij, en bij de sinaasappel stond ook een mooi oranje kroontje. Onze tuinploeg weet zo te zien uitstekend wat deze planten de donkere maanden nodig hebben. Petje af. De sinaasappelboom is van juni 2006 en inmiddels goed een meter hoog, schat ik. Hij stond tegelijkertijd in knop en in bloei en droeg op dat moment zowel kleine groene en middelgrote geelgroene als grote geeloranje vruchten terwijl eronder een mooie rijpe oranjeappel lag. Ik heb een paar foto's bijgevoegd maar raad de lezer aan ze zelf eens wat beter te bekijken als ze straks weer buiten van de volle zomerzon kunnen genieten. In de volgende afleveringen vertel ik hoe de oranjeboom werd ingezet als propaganda-materiaal voor en tegen de Oranjes.

Bronnen (internetsites geraadpleegd in maart-april 2014):

^w Engels- en of Nederlandstalige wikipedia-artikelen onder dat trefwoord. ¹ INL (2010). *De Geïntegreerde Taalbank*. <http://gtb.inl.nl/>. ² N. van der Sijs (samenst.) (2010). *Etymologiebank*. <http://etymologiebank.nl/>. ³ R. Dodoens (1554). *Crujide-Boeck*. <http://www.leesmaar.nl/>. ⁴ American Heritage® Dictionary of the English Language. <https://education.yahoo.com/reference/dictionary/>. ⁵ S. Muller Fzn. (1907). *Het oude Utrechtsche stadhuis. Het huis, oud & nieuw; Maandelijksch prentenboek gewijd aan huis-inrichting, bouw en sierkunst*, 5 blz. 197-210. ⁶ P.A. Matthioli (1555). *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis* (Latijn). Google Books. ⁷ C. Clusius (1601). *Rariorum plantarum Historia*. (Latijn). <http://caliban.mpiz-koeln.mpg.de/ecluse/>. ⁸ R. Dodoens (1608). *Herbarius oft Crujdt-Boeck*. Heruitgave met aanvullingen. Google Books. ⁹ C. Bauhin (1671). *Pinar Theatri botanici*. Google Books. ¹⁰ J. Commelin (1689). *Catalogus plantarum horti medici Amstelodamensis*. Google Books. ¹¹ C. Linnaeus (1753). *Species Plantarum*. Holmiae, Laurentius salvius. ¹² J. Morton (1987). *Fruits of warm climates*. <http://www.hort.purdue.edu/newcrop/morton>. ¹³ L. Leijenhorst (2012). *De citruscollectie van Paleis Het Loo. Tuinjournaal*. <http://www.tuinenstichting.nl/>. ¹⁴ C.Allard (tussen 1680 en 1700). *T Lust-Hof van Zyn Britannische Majesteit Willem de Derde Op T Loo*. http://mapy.mzk.cz/de/mzk03/001/047/437/2619268539_01/. ¹⁵ Citaten en afgeleide informatie uit Nederlandse dagbladen en tijdschriften zijn afkomstig uit het digitale archief van de Koninklijke Bibliotheek <http://www.delpher.nl/>.